

П167 нв

284400 VSI

Ф. ПАНФЬОРОВ

На власні очі

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО 1943

Ціна 1 крб. 50 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00706580

0

18(с1)2 Трепех.

2) *T. lucasae* -

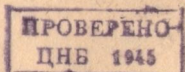
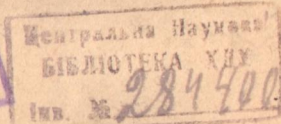
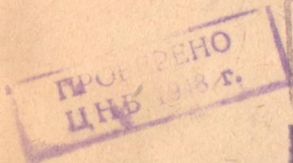
Вперта

3) 3 2 B9

П-167-нв

Ф. ПАНФЬОРОВ

НА ВЛАСНІ ОЧІ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

Москва

1944

Харків

8

З М І С Т

	Стор.
Майор Шилов	8
Антоніна Маленька	16
Комісар Левченко	27
Єгор Ярцев	38
Вбивство Катерини	53
Людина на голій землі	62
Життя	71

Редактор В. Синенко.

Художник Б. Кривінська.

Ф. Панферов — «Своими глазами»

(На українском языке).

А4812. Зам. 2701. 2 друк. арк. В друк арк. 42.000 зн.

Підписано до друку 25/І 1944 р. Тираж 25.000.

Друкарня в-ва «Московский большевик».

МАЙОР ШИЛОВ

I

Про майора Шилова говорили, що це людина не тільки незвичайної хоробрості, — на самій хоробрості в сучасній війні далеко не заїдеш, — але вдумливий, з військовою кмітливістю і ініціативою. Говорили про нього й інше: ніби він не раз пробирався далеко в німецькі тили, висаджував там склади боеприпасів, нищив штаби і, ніби, «обійшов увесь світ», воював в Іспанії, в Сахарі, в Китаї. Говорили всяке. На фронті люди не тільки воюють, але й складають легенди.

Супроводити нас узявся полковий комісар Левченко. Йому років з двадцять вісім, а може й того менше: у нього дуже моложаве лице і така тепла посмішка, що іноді він видається зовсім ще юним. Він чотири роки тому закінчив Сільськогосподарську академію і останнім

часом працював старшим агрономом в одному з великих радгоспів України.

До передової лінії всього якихось два-три кілометри, але шлях був небезпечний.

— Німці з висоти Н. б'ють по всякій рухомій цілі,— чи то автомобіль, похідна кухня чи просто пішоходець,— казав Левченко.

Тим то ми рушили смерком.

Спочатку йшли поряд, а тільки-но почали наближатися до цілі, Левченко наполегливо радив, щоб ми йшли за ним назирці, тобто один за одним.

— І, будь ласка, не збивайтесь з стежки: поле тут заміноване,— сказав він. Потім, трохи згодом, шепнув:

— Нагніться якомога нижче і біжіть за мною.

Ми пірнули у вузький окопчик і побігли. Над нашими головами понеслися кулі.

— Це місце у нього пристріляне,— пояснював Левченко, коли ми вискочили з окопу,— і інколи він пускає кулеметну чергу. Навмання. Але днями тут був забитий сержант. Чудесний хлопець. Загинув через свою необережність.

Ми знову пірнули в якусь темну щілину і незабаром опинились у бліндажі.

Горить лампа, освітлюючи стіни бліндажу, брусовану березову стелю, під, застелений па-

хучим сіном, столик і самовар. Де ж майор Шилов?

— У бою,— відповів Левченко.— Позавчора ми одержали наказ вибити німців з висоти Н.,— він розгорнув карту і, водячи по ній тупим краєм олівця, почав пояснювати нам «хід подій».— Ось цю висоту Н. зайняли німці. Як бачите, вона незначна розмірами, але у воєнному відношенні відіграє величезну роль: німці, закріпившись тут, наче в орлинячому гнізді, мають повну змогу не тільки спостерігати за розташуванням наших частин, але й обстрілювати їх. Нам запропоновано вибити їх з висоти. Другий день вибиваємо.

— Як? Другий? З такої маловажливої висоти?

— Еге ж. Другий.

— Ворог наш надто лукавий. Його треба перехитрити. Ото вчора цілісіньку ніч майор Шилов дратував ворога, виснажував його дрібними ударами. Аж ось ворогові здалося, що нам бракує сил, і він сам пішов у наступ. Майорові Шилову цього тільки й треба було: він з мінометів розстріляв німців. А сьогодні? Сьогодні майор Шилов вигадав щось таке... А втім, ходімо й подивимось.

II

Ніч чорна, густа і така ж вітряна, холодна, як і ранок. Здається, живе тільки небо: воно,

освітлене ракетами, виблиском мінометного вогню, вибухами артилерійських снарядів, колихається, наче гігантське море.

— Сюди, сюди,— каже Левченко і темним вузьким окопчиком веде нас за стіг сіна.

Як чудесно пахне сіно!

— Все тут змінилося, не змінилися тільки пахощі сухих трав,— задумливо сказав Левченко.

В цей час три ракети освітили поле бою.

Висота Н. зовсім недалеко від нас, може, за кілометр. Там, як здалося нам, росте дрібний чагарник. До висоти в'юниться битий шлях. Праворуч чорне, наче розлита нафта, картоплище. А ліворуч, наче озеро, видолиночок.

Як тільки потухли ракети, німці відкрили ураганний вогонь артилерії, мінометів, кулеметів. Потім все нагально увірвалось. Безпросвітна темрява. Тільки вітер свище. Десь збоку пронеслась яскрава трасуюча куля.

З висоти Н. почулось гудіння, потім знову здійснялись три ракети, і стало видно, як битим шляхом, чітко відбиваючи крок, міцно притримуючи за плечем гвинтівки, сходять в низину рота німецьких солдатів.

— Психічна атака, — прошепотів Левченко.

Ще три ракети... Рота вже майже в низині... Ось хтось із бійців не витримав, скочив.

А німці, відбиваючи крок, все йдуть. Вони вже наблизились до картопляща. І ніби для того, щоб показати, з яким спокоєм ідуть німецькі солдати, раз за разом на їх боці звиваються ракети.

Раптом з картопляща метнулись на роту два прожектори. Рота зупинилась, як перед несподіваною вогневою лавиною. І в ту ж мить праворуч, з дрібного чагарника, застрочили кулемети. Німці, певно, ще не отямилися від прожекторів, а кулемети почали косити їх. І от ті, що лишилися живими, кинулися врозтіч, переслідуювані прожекторами і кулеметами. Вони бігли, спотикались, падали, наче зайці під фарами автомобіля, і кулі, наздоганяючи їх, обривали тут — на російських ланах — їхнє життя.

Все це сталося блискавично.

І, здавалось, безглуздя цієї психічної атаки очевидне, здавалось, що німецьке командування розуміє це.

Але жорстока машина була накручена, і от з височини, так само чітко відбиваючи крок, так само освітлена ракетами, почала сходити друга рота. І на неї теж накинулися прожектори, і в цю ж секунду застрочили кулемети... Але жорстока машина крутилась, і з височини почала сходити третя рота, так само чітко відбиваючи крок.

Прожектори кинулись вгору, крутнули і, немов би граючись, загасли.

Темрява знову обкутала поля, ліси, височінь. Знову заверещав вітер.

— Мерзотники,—сердито проговорив Левченко, порушуючи тишу.— А майор Шилов молодець: таке вигадав...— і знову замовк.

І раптом по темній землі, по яругах, полинуло оглушливе «ура».

— Пішли в атаку,—тремтячим голосом і дуже тихо, ніби боячись своїм втручанням нашкодити атаці, проговорив Левченко.

В цю секунду знову вибухнуло «ура», потім десь на підступах до висоти рвонули німецькі міномети, огидно крикаючи, ніби одпльовуючись, але вже було пізно: в окопи і бліндажі полетіли гранати, в окопи, в бліндажі увірвались бійці Червоної Армії, і до нас долинули розпачливі крики німців.

— Ага-а,—врочисто протяг Левченко.

III

Удосвіта, за якусь годину після того, як висота Н. була взята, в бліндаж внесли політкерівника Пшенцова. Він весь час бою був разом з кулеметниками в чагарнику, звідси вони розстрілювали три німецькі роти, потім пішов було доповісти майору Шилу про те, що завдання виконано, але дорогою натрапив

на міну. Тепер він лежав на полу — блідий, лице в крові, на губах запеклась кров, змішана з «пороховою» землею. Левченко обітер йому лице, влив у рот півчарки коньяку, але Пшенцов продовжував тремтіти, ніби змерз на великому морозі. Він щось белькотів, показуючи весь час кудись вбік, і його ніхто не розумів.

— Васю! Чого тобі? Васю? — схиляючись над ним, дивлячись в його помутнілі очі, питав Левченко і, нічого не розуміючи з його белькотання, взяв блокнот і вклав у руку Пшенцова олівець.

Пшенцов хотів щось написати, але вийшли якісь нерозбірливі закорючки. Олівець випав з його руки, і він почав рвати на собі куртку, рвати безсило, як це роблять в маяченні. Це була вже передсмертна агонія.

Незабаром його відправили в госпіталь, і дорогою він помер.

У бліндажі сиділи мовчки, зажурені смертю Пшенцова. Сиділи і чекали майора Шилова, сподіваючись на те, що він розважить, розвіє цей настрій. Але майор Шилов не з'являвся. Левченко кілька раз ходив до нього в бліндаж і щоразу, повертаючись, казав — то ніби майор переодягається, то він складає якийсь новий план, то пише рідним листа. І тільки

останній раз, повернувшись від майора, Левченко сказав правду:

— Жахливо. Майор ніяк не може опам'ятатися: смерть політкерівника Пшенцова зворушила його,—і, трохи згодом, додав: — не дивуйтесь. Пшенцов був дуже талановитим математиком. Двадцяти чотирьох років він дістав кафедру в Московському університеті.

У бліндаж увійшов ад'ютант майора Шилова і голосно, чітко промовив:

— Майор Шилов просить вас до себе.

І ось ми знову в тому ж бліндажі, де були вчора. Бліндаж прибраний, висить маленьке дзеркальце і навіть вичищено самовар. Чистили його, мабуть, цеглою або рашпилем: такі зяючі борозни на його боках! Стіл уставлений їжею і навіть дві пляшки коньяку. Біля столу боець років двадцяти — низенький, моторний. До пояса у нього привішений багнет. При нашій появі він виструнчився і відрaporтував полковому комісарові Левченкові:

— Майор Шилов наказав почекати. Буде з хвилини на хвилину.— Все це він проговорив так, ніби не він підлеглий майорові Шилову, а майор Шилов підлеглий йому. Звертаючись до того ж Левченка, він з запалом проговорив:

— От ви мене, товаришу Левченко, днями поставили в ніякове становище, — самовар,

мовляв, давно в бані не був. Дивіться, як блищить. Дзеркало!

— Ех, Колю, — посміхнувся Левченко. — Здорово ти його продрав. Ще раз-другий так — і до дірок.

— Нічого. На два роки вистачить. Раз на рік чиститиму.

Ми розсміялись.

Коли Шилов увіходив у бліндаж, він здався нам величезним. На ньому чиста, ретельно випрасована куртка. Волосся на голові акуратно зачісане. Лице виголене. Здалося було, що він неодмінно привітається з нами офіційно. Але він привітався попросту, сказав:

— Чув я, товариші, що ви тут. Але прийти до вас одразу не міг: ніколи було.

Сів, і ми побачили, що він зовсім не такий великий, як нам здалося; лоб у нього відкритий, очі сині-сині і навіть якісь дитячі, а на лиці чарівна посмішка.

— Багато ти поставив, Колю, — сказав він, показуючи на пляшки коньяку. — Нам зараз і по чарочці вистачить.

— Весь наш винний погребок, товаришу майор. А до того ж ми вже домовились, ви — мій підлеглий за столом.

— Не при гостях, Коля.

— Бо ж, — продовжував Коля, не звертаючи уваги на слова майора, — я вас годую, а не

ви мене. Отже, з нагоди перемоги пропоную їсти й пити.

— Бач який,— Шилов посміхнувся, але одразу ж очі стали зажурені.

Ми запитали:

— Вас так розхвилювала смерть Пшенцова?

Майор стрепенувся, глянув кудись вбік.

— Що ж, тут на війні куля не жалує навіть генія. Я от іноді думаю, через п'ятсот, може, через триста років, а може, й раніше, у людей виробиться така ж фізична огида до того, щоб не то що вбити людину, але й вдарити її.

— Я думаю, і тоді на нас дивитимуться непогано,— вставив Левченко.

Майор Шилов посміхнувся, звертаючись до нас:

— Авжеж, авжеж. Це ж ясніше ясного, що на нас, на нашу країну дивитимуться, як на піонерів виховання такого почуття...— Він підвівся, у нього, певно, звичка, коли думає — ходити з кутка в куток, але тут ходити було ніде. А він все таки пройшовся — крок туди, крок назад.— І... і через те бити ми будемо всю цю пакосну братію! За одного Пшенцова я нищитиму їх, як воші. Пам'ятаєте, як чудесно сказав Горький: «Ворога треба винищувати, як вошу»,— тобто безжалісно, з такою ж огидою. От так будемо бити, Коля,— він грюкнув кулаком по столу і весь змінився.

— Авжеж! Авжеж! Ми з вами їх заженемо туди, куди Макар телят не ганяв, товаришу майор.— Коля теж змінився, став серйозним, вдумливим і доторкнувся руки майора.— Але ви попоїжте, товаришу майор, а то у мене все серце знудилося: два дні, як їсте находу. Не годиться так. Сили треба берегти, — почально заговорив він, — на ворога треба сили берегти.

— Це вірно, Коля! Прошу, товариші. Та не просто так, а давайте попросимо Сашу Крайнова зіграти.

У бліндаж зайшов молодий, червонощокий боець, а слідом за ним другий, кремезний.

— Наша душа — Сашко Крайнов — чудовий гармоніст, — поплескавши по плечу Сашка, сказав майор.— А, Ураз! — він повернувся до кремезного бійця, трохи косоокого, з золотавими віями.— Це житель астраханських степів Ураз Бузакаров, кулеметник хвацький, і співака добрячий. Сідайте, товариші, і давайте заспіваємо нашу любиму, — і сам перший заспівав «Пісню про Сталіна».

Ми ніколи не чули такого виконання пісні. Співали всі, співали під склепінням брусованої березової стелі, глибоко під землею, — ставши натхненними, зовсім іншими, ніж у бою, — ніжними, м'якими і мрійними. Обвіт-

рене лице майора Шилова стало задиркуватим, дитячим.

Під час співів у бліндаж увійшов молодший лейтенант Ярцев, рота якого перша вскочила в німецькі окопи. Він почорнів від «порохової землі», лице обрósло бородою, а очі такі зморені, що, здається, ось-ось він притулиться до стінки бліндажу і засне міцно, непробудно. Але як тільки кінчилась пісня, він виструнчився і відрапортував:

— Висота Н. укріплена, товаришу майор!

— Дуже добре,— і, повернувшись до всіх, майор Шилов від щирого серця сказав: — Товарищі! Дайте краще місце за столом молодшому лейтенанту Ярцеву: він сьогодні серед нас героєм.

Всі поступились за столом кращим місцем молодшому лейтенанту Ярцеву. Він сів. Здавалось, зараз він притулиться до стінки бліндажу і міцно засне. Але як тільки майор Шилов заспівав нову пісню, Ярцев стріпнувся і, по-селянському прикладаючи руку до вуха, вплів у загальний хор свій басок — густий, грудний і ніби обвітрений.

Раптом майор Шилов обірвав пісню, і всі здивовано глянули на нього.

— Бач... Я й забув сказати, контужена Маленька... Дуже небезпечно.

— Маленька? Антоніна? — з тривогою запитав Левченко. — А де вона?

— Відправили до госпіталю.

— Ну, то я... я піду... Я туди, — і Левченко, блідий, вийшов з бліндажу.

АНТОНІНА МАЛЕНЬКА

I

Її всі так і звали — Антоніна Маленька, хоч їй було вже двадцять чотири роки, вона закінчила медичний інститут і мала звання лікаря. Та й на зріст вона була середня. Але ось чомусь всі без винятку — чи комісар, чи рядовий боець, чи навіть ми, що недавно прибули на фронт, — всі без винятку називали її маленькою Антоніною. Може, це через те, що в неї такі манесенькі, але чіпкі руки і дитяча усмішка. А, може, через те, що вся вона — відверта, любить людей, любить так само безкорисливо, як діти люблять дорослих. Незрозуміло було, чому до неї прищепилось таке ім'я, тим паче, що вона була зовсім не безпорадна: вона приїхала на фронт, знаючи тільки лікарське мистецтво, а тут швидко перетворилася в популярного лектора, доброго читця газет, за невеличкий час навчилась ке-

рувати легковою машиною. Все кипіло в її руках. Єдине, чим вона ніяк не могла оволодіти, — це вогнепальна зброя. Якось майор Шилов подарував їй браунінг в кобурі з сап'янової шкіри.

— Маленька! Буваєте ви скрізь, тож і візьміть це про всяк випадок.

Але браунінг в кобурі з сап'янової шкіри так і лишився висіти на стіні біля її ліжка. Певно, першого вечора вона довго і пильно розглядала його, навіть дізналась, як з нього треба стріляти, але коли їй запропонували вийти надвір і вистрелити, вона, міцно зажмурившись, сказала:

— Ні, якось потім, а то ще когось забити можна.

— Кого ж? Уночі. В повітрі. Кажана чи що? — закинув їй старший лікар Інокентій Гаврилович.

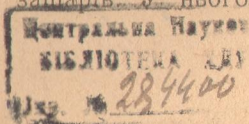
— Ну, хоч би й мишу. Адже вона теж жити хоче.

— Чудна. На фронті, а боїться мишу вбити.

Антоніна схилила голову набік і, дивлячись у куток, трохи скрививши губи, швидко-швидко заговорила:

— Еге ж! Чудна! Ви не чудний: ви й за обідом у касці.

— Обережність завжди потрібна, — Інокентій Гаврилович зашарів. У нього була одна

слабість: він ніколи не розлучався з каскою. За обідом — в касці, на вулиці — в касці, в госпіталі — в касці, і навіть коли лягав спати, то неодмінно клав каску підголови. — Обережність завжди потрібна, — повторював він, і обома руками провів по обличчю, щоб приховати, як воно пашисть, а заразом думаючи: «Ич, причепа. Ну, стривай, діждешся у мене».

Так тоді розмова на цьому й обірвалася.

Але сьогодні Інокентій Гаврилович вирішив обстояти на своєму.

Справа в тому, що тільки-но позавчора німці з висоти Н. обстріляли гуртожиток працівників санітарного персоналу. На покрівлі гуртожитку був простелений червоний хрест, і хрест цей було видно здалека. Однак, німці навмисно обстріляли гуртожиток. Кількох чоловіка було забито, кількох покалічено. А сьогодні командування вирішило вибити німців з висоти.

— Значить Антоніна Маленька теж потягнеться на передову, це вже неодмінно. Але її треба затримати. Краще я сам піду. А втім, що ж, адже я можу й наказати. Адже я старший лікар, — міркуючи так, Інокентій Гаврилович увійшов у хату, де містився головний санітарний пункт і жила Антоніна Маленька.

Вона була в своєму кутку і щось робила там, тихо мугикаючи пісеньку.

Інокентій Гаврилович кашлянув. Хотів було зняти каску, але не зняв, вирішив цим підкреслити, що обстановка сьогодні складна, напружена і навіть небезпечна.

Антоніна виглянула з свого кутка і голосно гукнула:

— А, Інокентій Гаврилович! Зніміть, зніміть каску. Адже тут не бомбардують,— і вийшла до нього, вже в повній формі, з перекинутою через плече польовою сумкою.

— Та-а-к,— протяг він, ще дужче насуваючи каску.

— Та-а-к? — вона допитливо глянула на нього.

— Так, так... Чи то пак, ні. Не те, не те,— поквапився Інокентій Гаврилович, вже боючись, що вона знову повторить «Та-а-к» — і що така розмова може тривати без кінця і краю.

— Що це ви сьогодні вигуками розмовляєте, Інокентій Гавриловичу?

Він нічого не відповів. Сидів і думав:

«А, може, я не гаразд роблю, що хочу затримати її тут?»

Інокентій Гаврилович взагалі любив питати самого себе і не відповідати на це питання. Він, можливо, і далі б питав, але вона сту-

пила до дверей, збираючись вийти з хати. — І без револьвера? — вирвалось у нього. — Ні, так не можна. Почепить неодмінно!

І він сам пристебнув їй револьвер. Пристебнув і злякався.

— Адже ви знаєте, скільки нашого брата вчора загинуло? — сказав він. — Ні, не тільки в гуртожитку, а й там, на передовій? Ви розумієте, ці зухвальці почали полювати на нашого брата і там, на передовій. Дикунство. Розумієте? Жодна війна ще такого не бачила, розумієте?

— Ну, звичайно, розумію. Але йти мені треба. Не лишати ж поранених на полі!

Інокентій Гаврилович насупився і нарочито грубо кинув:

— Ви, здається, сьогодні писали листа матері? Глядіть, будьте обережніші, інакше він може лишитись незакінченим, — і, гримнувши дверима, вийшов з хати.

II.

Як тільки Інокентій Гаврилович вийшов, Антоніна дістала з книжки листа до матері. «Мамо. Мене тут всі люблять. І я тобі хочу сказати...», — далі вона ще не написала і ось тепер на якусь хвилю схилилась над листом, яскраво уявляючи собі стару матір, тітку Горпину, як її всі кличуть. Потім вийняла фото-

графічну картку і, тихо глядячи мизинцем голову матері, проговорила:

— Матусенько! Які в тебе сивенькі височки... А може ж... Ой, ні, ні! — Вона одразу ж відкинула сумну думку і ласкаво посміхнулась, згадавши, як мати проводжала її. Вона зовсім не плакала і, всаджуючи дочку у вагон, навмисне грубувато бурчала, весь час нащось поправляючи на Антоніні синій берет. І тільки коли вже поїзд рушив, у неї несподівано потекли сльози. Все це Антоніна пригадала тепер. — Матінко! — і, сховавши карточку, вона стрімголов кинулась з хати.

Була ніч, чорна, густа і якась важка, ніби залита чавуном. З передової лінії чулись вибухи артилерійських снарядів та мін. Міни з хрипким шипінням перелітали через Антоніну і, здавалось, ось-ось упадуть на голову. Іноді злітали ракети. Вони вибухали в вишині і, освітлюючи величезну просторінь, згасали, падали. А то раптом по небу проносились трабуючі кулі — блакитні швидкі вогні. І хоч все це відбувалось на передовій лінії і несло смерть, Антоніна на мить зупинилась і замилювалась цією нічною грою вогнів і розривів. Потім побігла знайомою стежкою і незабаром опинилась у бліндажі майора Шилова.

Майор Шилов сидів за телефоном і віддавав якісь зовсім незрозумілі для Антоніни розпо-

рядження, викликаючи то «Волгу», то «Тверь», то чомусь «Париж». Але ось він кинув телефонні переговори і, повернувшись до Антоніни, усміхнувся:

— А-а! Маленька! Прийшла? Це добре. Вчасно прийшла,— він глянув на годинник.— За кілька хвилин почнемо наступати. Ідть-но туди. Тільки одна не ходіть, візьміть з собою санітара Яшу. Він тут, у сусідньому бліндажі. Ну, йдіть.

Санітар Яша був молодший Антоніни. Веснянкуватий, з кирпатим носом, він говорив завжди якимсь по-своєму. Наприклад, коли йому щось подобалось, він казав: «Це навіть дуже добре, просто біда».

Разом з Антоніною вони пробралися до роти молодшого лейтенанта Ярцева. Побачивши Антоніну, Ярцев, завжди по-селянському мовчазний і навіть суворий, передав по лавах бійців: «Антоніна Маленька до нас прийшла». Бійці пожвавішали. На душі у кожного стало одразу веселіше. Антоніну Маленьку вони добре знали: вона не раз розмовляла з ними, читала їм газети.

І ось молодший лейтенант Ярцев, вправно повертаючи ліхтар, глянув на годинник. Була рівно дванадцята. Тоді він шепнув Антоніні:

— Лишайтеся тут. Туди, до окопів, не суньте носа. Подаю команду,— він став на весь

свій богатирський зріст і гукнув: — За батьківщину, товариші! Вперед! — і першим кинувся до німецьких окопів.

Рота рушила. Великими кроками, виставивши наперед багнети, освітлені загравами ракет, з гучним «ура», плигаючи через купини, рівчаки, бійці ринули на ворожі окопи нестримно, наче потік.

Антоніна Маленька лишилась на місці і, міцно стиснувши руки на грудях, наче зачарована, дивилась на навальний біг бійців.

Яша гукнув їй:

— Поранені!

Вона кинулась до Яші, який вже перев'язував пораненого бійця. Перев'язуючи, він непоквапливо, стиха бурмотів: «Здорово виколюються з нір німців, просто біда».

Антоніна взялась допомагати йому. Її маленькі, чіпкі руки робили перев'язку швидко, акуратно і обережно.

А рота молодшого лейтенанта Ярцева, вбивши німців з окопів, бліндажів першої лінії, кинулась на другу лінію, потім на третю.

«Ура» чулось уже десь далеко, приглушено. За ротою йшли Яша і Антоніна. За роботою вони навіть не помітили, як на узліссі свігло.

Коло бліндажу, звиваючись на землі від нестерпного болю, кричав поранений німець.

— Перев'яжіть його, — сказала Антоніна Яші, а сама побігла до червоноармійця, що стогнав.

Червоноармієць лежав у видолиночці, намагаючись, як і всі поранені в таких випадках, переповзти в рівчак, щоб там укритися від випадкового удару. Антоніна стала навколюшки і швидко почала перев'язувати йому ногу, пробиту кулею. Боець швидко, по-волзькому «окаючи», заговорив, уривчасто дихаючи:

— Ви ногу мені залиште, товаришу докторе. Без ноги мені вже не жити. Як хоче, а залиште. Розумієте, доктор?

— Ну, ще б пак не розуміти. Як же жити без ноги? — мимоволі наслідуючи йому і «окаючи», відповіла Антоніна.

Боець дуже зрадів, що вона заговорила його мовою, і, вже посміхаючись, перейшов на «ти»:

— А ти зовсім наша: говориш, як моя сестриця Марусенька. Ти просто наша, чесне слово.

— Чесне слово, ваша й є. Ось війна закінчиться, обов'язково поїдемо до вас на село.

Боець замотав привітно головою.

В ту ж хвилину сталось те, чого ніхто не чекав. Недалеко від Антоніни з нори, ретельно замаскованої в чагарнику, вибрався німецький солдат — обірваний, брудний! давно не стри-

жений. Спочатку він здався божевільним. Але ось він випростався на весь зріст і, глянувши вбік Яші, який перев'язував пораненого німця, кинув у Яшу гранату. Антоніна це запам'ятала на все життя. Вона бачила, як граната розірвалась, як відлетіла Яшина рука, так наче вона була прив'язана вірьовочкою, як підкинуло пораненого німця, і як другий німець повернувся в її бік і знову замахнувся гранатою.

Антоніна кинулась вперед, крикнучи: «А, мерзотнику!». І тут же побачила, як німець махнув руками, ніби захищаючи лице від пилу, і впав горілиць на землю: влучна куля бійця, що раптом появився за її спиною, наздогнала його.

— А-а! Забитий! — промайнуло в її голові, і в ту ж мить її щось сильно вдарило в голову, і вона сунула до пагорка, наче маленький-маленький горобчик. Десь в її свідомості промайнуло: стара мати, буркотливий, але добрий Інокентій Гаврилович, поранений боець, недописаний лист матері, звіряче лице німця і... раптом все це вкрилось темрявою, і Антоніна Маленька скотилася кудись глибоко, глибоко, глибоко...

Майор Шилов ахнув, коли побачив, як упав німець, як розітнулась граната і збило з ніг маленьку Антоніну. Він кинувся до неї, під-

хопив її на руки і, несучи геть з поля бою, шепотів:

— Ех, ти, Антоніна. Наша маленька Антоніна.

За кілька днів Маленька Антоніна отямилась, а згодом їй повернулась мова! А сьогодні вона лежала в палаті, в тій самій палаті, куди вона не раз заходила, як лікар, і писала листа своїй матері. Вона лежала під вікном. Лягла зима: випав перший пухнатий сніг. І Антоніна, раз-по-раз поглядаючи на сніг, писала:

«Мамо! Мене тут всі люблять. У нас випав пухнатий сніг. Бійці мені замість квітів принесли з передової лінії соснових гілочок. І соснові гілочки так гарно пахнуть, мамо...»

Лист був нескладний, але сердечний, теплий і відвертий, як відверта і вся душа Антоніни Маленької.

КОМІСАР ЛЕВЧЕНКО

I

Комісар Левченко легкою ходою перейшов галявинку і попростував у бліндаж молодшого лейтенанта Ярцева. Такою легкою ходою, відчуваючи у всьому тілі бадьорість, він ходив в дні удач. Сьогодні удачний день: німці вибиті з висоти Н., і тепер їхні окопи та бліндажі зайняті ротою молодшого лейтенанта Ярцева. Між Левченком і лейтенантом була якась невимовна дружба, вони про неї ні разу не говорили, але щоразу при зустрічі люб'язно поглядали один одному в очі.

Левченко зійшов у бліндаж і мимоволі зупинився. Він гадав, що Ярцев там один, але побачив, що той оточений бійцями. Всі запально сперечались. Молодий гармоніст Сашко Крайнов запально доводив, що дружба взагалі мало коли існує, дружба здебільшого розсипається порохом при першій же смертельній

небезпеці. На нього напосідали. Мовчав тільки Ярцев. Він сидів у кутку і, здавалось, дрімав. Але ось він підняв руку, провів нею по обличчю і сказав.

— У бою, крім обов'язку, обов'язку перед батьківщиною, головний козир — дружба. — Сказавши це слово «козир», Ярцев збентежився, розуміючи, що думку свою висловив неточно, але, побачивши, що його всі уважно слухають, заспокоївся і продовжував: — Ось є одна людина в полку нашому. Я їй, звісно, завжди, як старшій, підкоряюсь, але коли б трапилось з нею лихо яке, я піду виручати її і вже не тільки через те, що я повинен це зробити.

— Навіть якщо тобі загрожує смерть? — з молодим і досить наївним запалом перебив його Сашко Крайнов.

— Про це я й не подумаю, бо знаю, якщо не виручу свого друга, я перестану любити й себе, — Ярцев навіть похмурнішав на обличчі.

«Який молодець!» — подумав Левченко і хотів було посперечатися, але Сашко Крайнов ще з більшим запалом гукнув:

— Знаємо, про кого говориш! Про комісара Левченка.

Левченко позадкував і непомітно вийшов з бліндажу.

Після бліндажу ніч здавалась ще темнішою. Розшитавши вартових, як пройти до окопів другої лінії, Левченко попрямував туди, не взявши з собою свого ад'ютанта, і зробив це дарма: незабаром він збився з стежки, потрапив у якийсь ліс, і тут, на повороті до яру, на нього несподівано напали німці. Левченко не встиг навіть наган вихопити, як був зв'язаний.

«Ну, от,— майнуло в нього,— я й уклепався за «язика». Що ж, спробуємо й це».— Левченко звичайно не розгублювався ні за яких, навіть найтяжчих, обставин, але зараз серце в нього мимоволі стислось, в роті пересохло і дуже захотілося пити. «Еге ж, еге ж. Але треба ж якось про себе звістку дати,— подумав він і рвонувся.

На нього накинули мішок, і він відчув, як його підняли й понесли.

За кілька годин він опинився в кімнаті, оббитій килимами, із занавішеними вікнами. За столом сидів німець, з прилизаною зачіскою. Посміхаючись, він підвівся зза столу і, показуючи на крісло, заговорив російською мовою:

— Сідайте, будь ласка, комісарє Левченко. Ми з вами майже старі знайомі, хоч ви мною цікавились набагато менше, ніж я вами. Це вам докір. Сідайте, будь ласка. Я Йоган Міл-

лер. Чули? Ні? І нам є про що з вами поговорити. Чи не так? Ах, ви не хочете сісти. Ви хочете стояти переді мною, як перед представником великої Німеччини?

Левченко сів.

Під очима у Йогана Міллера з'явилися мішки, але він знову посміхнувся і, різко шарпнувши штору з вікна, сказав:

— Хочете, я вам покажу, як ми навчаємо молодь? Вашу молодь.

Левченко глянув у вікно. За вікном — сільська вулиця, стовп, до стовпа прив'язана, ніби розіп'ята, гола людина.

— Це ваш солдат, — сказав Міллер. — Зараз на ньому навчатимемо молодь стріляти по живій цілі.

І справді, зза хати вийшли хлопці. Було їх чоловік з двадцять. По одежі можна було пізнати в них учнів ремісничої школи. Тут таки, слідом за хлопцями, зза хати вийшов німець. Він підійшов до хлопців і щось довго пояснював їм, показуючи пальцем на розіп'ятого червоноармійця.

— Це він їм пояснює, — заговорив Йоган Міллер, — яке місце у людини найдошкульніше. Розумієте? Голова, серце, живіт. Я, наприклад, люблю стріляти в живіт: людині тоді здається, що вона ще жива, але вона мертва.

І наш знаменитий лікар Фрідріх все це прекрасно знає.

Той, кого Йоган Міллер назвав Фрідріхом, одійшов від голого червоноармійця, підійшов до одного хлопця, сунув йому в руки гвинтівку і щось скомандував — певно, «вогонь». Хлопець весь зщулився, глянув на всі боки і раптом, кинувши гвинтівку, упав на землю і почав битися дрібно-дрібно, наче викинута на берег риба. Тоді Фрідріх підійшов до нього і, трохи нахилившись, вистрелив йому в потилицю.

— Правильно! Браво! — вигукнув Йоган Міллер і, повернувшись до Левченка, заговорив цілком переконаний, що це так і повинно бути. — А як же? Це не мужчина, це дівча: мужчина повинен стріляти за командою. А як же? Ми ж їх ловимо і навчаємо бути хоробрими. А як же? Ось подивіться, як стріляє гітлерівська молодь.

З двору вибігло шість гітлерівців, одягнених у військову форму. Вони вишикувались у ряд, за командою Фрідріха дали залп по голому червоноармійцю і тут же кинулись до нього «вивчати забійні місця».

Йоган Міллер, певно, помітив, як гнівно блиснули очі Левченка, потім, запнувши штору на вікні, сказав, скрививши губи:

— Ви думаєте, ваші хлопчаки не стрілятимуть в червоноармійця? Стрілятимуть. Не стрілятимуть? Ну й що ж? Тих ми перестріляємо. З сотні одного виберемо. О-о-о! Це буде такий...

За стіною заграла музика. Йоган Міллер якось весь перевтілювався: очі в нього озвіріли, і він, відкидаючи всяку удавану ввічливість, підійшов близько до Левченка, і тикнув його пальцем у ніс:

— Ей, ти! Досить дурня морочити, — він, певно, хотів сказати «дурня корчити». — Від тебе мені треба небагато — проведи моїх людей за лінію, і все. І гуляй. Ну-у? — і поклав на стіл револьвер.

«Хоч нехай він уб'є мене, але дам я йому по мармизі», — майнуло у Левченка, і він ринувся на Йогана Міллера.

Двері прочинились, і троє вчепились у плечі Левченка.

— А-а-а,— заверещав Йоган Міллер.— Гойдалку йому! На п'ятнадцять хвилин. Ні, на десять. Я сьогодні добрий.

II.

Двері з скрипом відчинились, і Левченка вштовхнули в напівтемне приміщення. Одразу він не міг обдивитися. А по тому, як на горі гриміла музика, він визначив, що перебуває

в тому ж будинку, тільки на нижньому поверсі. За кілька хвилин очі його звикли до темряви, і він обдивився.

Приміщення було невелике, з кількома вікнами, але всі вони були позабавані, крім одного, що з ґратами. Левченко обережно, боючись пастки, підійшов до вікна, вхопився руками за залізні ґрати, сіпнув. Вони були зроблені дуже міцно.

«Біже, звідси не виберешся»,— подумав він, збираючись пройти в темний куток, щоб і його оглянути, і раптом відчув, що руки в нього злипаються. Він глянув на свої долоні і завмер на місці: долоні були в крові. Левченко глянув на ґрати, потім на підвіконники, на підлогу, на стіни, на стелю — усе геть було залите кров'ю. «Невже це людська кров?» — з жахом подумав він і мимоволі простяг руку до підвіконника, двома пальцями сколупнув застиглу кров і потяг. Застигла кров поповзла, як перепріла шагреньова шкіра. У Левченка по всьому тілі пройшов дрібненький дріж, зуби дріботіли. «Не може цього бути! Не може бути, щоб це людська кров»,— проговорив він і одбіг в темний куток. І звідси, з темного кутка, він побачив,— поряд з дверима, майже біля одвірка, закривавлений слід кисті руки. І тут він яскраво уявив собі, як закривавлена людина кинулася до дверей, як

вона промахнулась і обіперлась рукою об стіну біля одвірка... І Левченко зрозумів, що катували тут не трусів, а людей, глибоко відданих батьківщині, людей благородного і чистого серця.

Двері прочинились. Увійшов у супроводі двох солдатів Йоган Міллер.

— Ах, це ви... Пробачте, заважаю вам. Ви знову мовчите? Дивна ви людина,— і посміхнувся.— Вибачайте, там на горі я вам нагробив. І от вам мої пробачення — гойдалку даю вам не на десять хвилин, а на вісім. Тільки вісім. І ви стежте, щоб ці йолопи,— показав він на солдатів,— не перетягли довше. Тільки вісім хвилин,— і, щось пояснивши солдатам, пішов до дверей, потім повернувся і, показуючи на стіни, на стелю, на лутки, проговорив: — Це все кров більшовиків. Розумієте? Будьте розумні. Мені вас жалко, ви ще зовсім молодий і у вас є кохана, є мати. Уявіть собі, як здригнеться серце вашої любові, особливо вашої матері, в хвилину, коли ви будете...— він провів рукою по горлу і вигукнув щось схоже на крик старого гусака.— А прошу я небагато — проведіть моїх людей через лінію. Вірте слову, про це ніхто не знає. Ви скажете, що ви заблудились, або ще щось таке,— Йоган Міллер глянув в очі Левченкові і одвернувся, бурмочучи: — Такі

очі треба просто вибивати — і вийшов, гримнувши дверима.

Солдати роздягли Левченка догола і тут же поділили між собою його одягу.

«Так, — вирішив Левченко, — вони ділять моє добро, як після померлого. Значить живим звідси не вибратись. Ну, що ж, насолю їм, поки живий».

Солдати підвели Левченка під кільця у стеблі, потім прив'язали до кілець два рушники, зробивши на кінці кожного з них петлю і провинули їх під пахви Левченкові. Потім його підтягли. Коли підтягали, Левченко навіть поєміхався і подумав: «Жартами займаються». Але тут же, за кілька секунд, голова в нього набрякла, очі полізли на лоба, а тіло так нестерпно занило, що Левченко вже через чотири хвилини знепритомнів. Його зняли, облили солоною водою і кинули в куток. Коли він отямився, то не міг ворухнути ні рукою, ні ногою, голова ж була, наче кам'яна.

До нього знову зайшов Йоган Міллер. Він увійшов моторно, трохи похитуючись і ще з порога заговорив:

— Ну, як наша гойдалка? О-о! Ви не такий богатир, щоб витримати вісім хвилин. А втім, ще ніхто в світі не витримував восьми хвилин. Чотири — це найбільше. Ну, що ж, вам лишилось іще чотири.

Левченко глянув на два рушники. Ще чотири хвилини! Чотири нестерпних хвилини. Здавалось, вже страшна не гойдалка, а ось оце вичікування, що тебе знову підвісять під пахви, у тебе знову набрякне голова, очі полізуть на лоба і через усе тіло пройде нестерпний біль.

— Я вас розумію, — трохи похитуючись, продовжував Йоган Міллер. — Вам неприємно бути на гойдалці. Ну, тоді, що може бути простішого, як провести моїх людей за лінію, і все. Вони вас відпустять, як кажуть ваші мужики, з богом, і ніхто не знатиме, що ви були тут. Вирішуйте, — і він вийшов.

І знову Левченка катували. На гойдалці йому втикали в плечі шила, потім швидко витягли і кров цвигала в стелю. Його били гумовими палицями по спині, Левченко мовчав. Зціпивши зуби, він дивився тільки в один бік, — на закривавлені пальці своїх ніг. Одного разу він пригадав свого друга, молодшого лейтенанта Ярцева, посміхнувся і знову, міцно зціпивши зуби, дивився на закривавлені пальці своїх ніг.

Другого дня Йоган Міллер, виведений з терпіння мовчанням Левченка, наказав:

— Якщо через три години не заговорить на допит його! — і вийшов.

Левченка вивели на вулицю і прив'язали до того ж стовпа, до якого напередодні був прив'язаний голий червоноармієць.

Але в цей час з завулка вискочила група людей у селянському одязі, озброєних гвинтівками, гранатами. Люди ці, їх було всього чотирнадцять чоловік, швидко розгорнулись. У сусідній будинок, де гриміла музика, полетіли гранати. Звідти, з цього страшного будинку, через вікна почали плигати німці, та тут же на вулиці їх підхоплювали багнети.

Серед цих чотирнадцяти комісар Левченко побачив молодшого лейтенанта Ярцева.

ЕГОР ЯРЦЕВ

Після бою за висоту Н., гуркоту артилерії, вибухів мін, кулеметного уїдливого тріску і стогонів настала тиша. Сонце розтопило перший пухнатий сніг,—тоді чомусь здалося, що повернулась весна, і всім стало радісно. А тут ще звідкись прилетів голуб — сизий, дикий. Він сів на берегу коло гармати і крутив головою, ніби розглядав обстановку.

Голуб! Голуб! Це не те, що круки. Круків тут так багато, і вони викликають у всіх таке огидливе почуття, що кожен, забачивши цю чорну, каркаючу хмару, хоче негайно знищити її. А тепер прилетів голуб, сизий, дикий голуб, і цей дикий голуб викликав у бійців спогади про домівку, і вони всі кинулись писати рідним листи, наперебій показувати один одному фотографічні картки дружин, коханих, дітей. На передовій лінії, як тільки кінчається

бій, починають розмови про рідних, знайомих, а найбільше про найближчих, найдорожчих — дружин, дітей. Цими днями, наприклад, Єгорові Ярцеву прийшла з села Вилки листівка від дружини Ольги. Ольга писала, що дома все гаразд, що в колгоспі головує мати Єгорова, Катерина Ярцева, що у Олени, подруги Ольги, народився син. Єгор Ярцев тоді ж хотів відповісти дружині, але, поперше, довівся, що село Вилка тепер зайняте німцями, а, подруге, прийшов наказ взяти висоту Н., і він сховав листівку в найнадійніше місце, щоб потім, коли повернеться в окопи, написати відповідь.

...Він пішов до себе в бліндаж, сів до столу, вийняв папір, чорнило і написав перше улюблене слово «Ольга»... і листа було перервано.

По всіх окопах рознеслась тривожна вістка — зник комісар Левченко. Це відкрив Коля. Як звичайно, він підвівся ще вдосвіта, приготував сніданок, розбудив майора і пішов будити комісара. Але комісара в бліндажі не було.

— А я думав, що він ночує в майора, — здивовано розвів руками адьютант.

І почались розшуки.

Вчора пізно вночі комісара Левченка бачили коло бліндажу молодшого лейтенанта Єгора Ярцева, потім його бачили на стику двох пол-

ків близько Гіркої балки, потім він розмовляв з дозорцями на Чорній річці, далі сліди його губились, і тоді несподівано всім прийшла страшна думка. Цю ж думку висловив і майор Шилов. Він сам, ризикуючи життям, під перехресним вогнем німецьких автоматників, або, як їх тут звуть, «зозуль», прибув на висоту Н. і, розшукавши Єгора Ярцева, сказав:

— Ганьба на вашій роті,— і пішов.

Ярцев сів на піл і заспівав російську пісеньку про Ланцова. Він співав тихо, тужливо, ні з ким не розмовляючи, не відповідаючи на жодне запитання. Бійці бачили, як у нього через увесь лоб лягла глибока зморшка, а очі стали якісь нерухливі і дивились кудись вдаль. Так він сидів, похитуючись, стиха мугикаючи пісеньку про те, як Ланцов із замку задумав втекти. Пісеньку він тяг по-старовинному, приклавши руку до вуха, ніби перед ним було ще кілька співаків, а лице в нього щохвилини смутнішало.

— Умре він так: серце в нього замерзне,— сказав Сашко Крайнов, хвацький боець і гармоніст.— Його треба вивести з себе.

Всі знали про велику любов Єгора Ярцева до комісара Левченка, всі розуміли, який тягар ліг на його серце, всі намагалися допомогти своєму командирові і не знали як. Тоді Сашко Крайнов кинувся в ліс. І тоді, ризи-

куючи життям, пробираючись туди під перехресним вогнем автоматників, він нарвав спілої калини і, увійшовши в бліндаж, поклав золотаві ягоди перед Ярцевим.

— Твоїї улюблені... Тетерук ще здорово клює це добро,— Сашко голосно засміявся, гадаючи, що Ярцев підхопить його сміх, але той сидів, все так же похитуючись, наспівуючи про Ланцова. Тоді Сашко розсердився і грубо гукнув: — Не вберегли друга!

Очі Ярцева тіпнулися. Трохи кривлячи губи, він глянув на Сашка:

— А допомогти мені хочеш? Тільки гляди, це може позбавити тебе молодого життя твого... Хочеш?

— Сократ умер за ідею свою. Джордано Бруно згорів на кострі за ідею свою. І багато їх,— відповів Сашко, радіючи з того, що командир роти, нарешті, заговорив.

— Бач який,— здивовано протяг Ярцев. — Тоді ходім.

І, відпросившись у майора Шилова, захопивши з собою кулеметника Ураза Базакарова, вони того ж вечора зникли, а через два дні на село Відрадне було зроблено зухвалий наскок.

Німці знали, що готується наступ. Розвідка донесла їм, що два дні тому три чоловіка,

переодягнені в селянський одяг, переправились через Чорну річку, зайшли в село Малі Озерця до селянина Іргізова. Він їх провів до сусіднього села, там до них приєднались шість чоловік, потім вони пішли далі в числі чотирнадцяти. Дізнавшись про це, начальник розвідки Йоган Міллер дав такий наказ:

— Нехай збираються. Коли збереться їх більше, тоді візьмемо. За російським звичаєм: «Одним махом сто побивахом». Тим паче, селянин Іргізов наш.

Та тут незабаром сталось таке, чого ніяк не чекали: чотирнадцять чоловік розгромили штаб-квартиру, вибили німців і посадили на багнет Йогана Міллера. Від такого несподіваного, зухвалого наскоку німці було розгубились, а через годину, отямившись, послали солдатів навздогін за Ярцевим. Було вже пізно: Ярцев з усією групою встиг пройти через грузькі болота і сховався в густих лісах. Тоді німці, знаючи, що шлях Ярцева лежить через село Малі Озерця, наказали Іргізову зробити все, про що той умовився з Ярцевим, а край села виставити п'ятнадцять вершників і п'ятьох собак-вівчарок.

Всього цього Єгор Ярцев не знав. Не знав він і про те, яка служба у косоокого, низькорослого і вертлявого Іргізова.

Зухвалий наскок на село Відрадне і те, що вдалося живим вирвати «з лап катів» комісара полку Левченка,—це радувало Ярцева, надало йому сміливості, і він повів своїх людей через густі ліси простісінько на село Малі Озерця. З Іваном Іргізовим Ярцев познайомився раніше. Кілька років тому, коли ще був живий батько Ярцева, Іван Іргізов не раз заїжджав до них на село збирати утильсировину. Батько про нього говорив:

— Іван чоловік хазяйський, тільки душа в нього дрібна: все дивиться як би дешевше увірвати шматок білого пирога.

Дивно було, звичайно, те, що на селі Малі Озерця першим зустрів їх саме цей Іван Іргізов і запропонував провести до сусідніх сіл. Єгор Ярцев, по-військовому обережний, скося подивився на Івана Іргізова, але те, що той так охоче повів їх до сусіднього села, охоче показав шлях до групи партизанів і одразу погодився вивісити білизну на паркані свого двору, щоб оповістити, коли вони повертатимуться, що на селі Малі Озерця все гаразд, і те, що він назвав його «дружком»,—все це підкупило Єгора Ярцева.

«Видно, душа його очистилась», — вирішив

він і сміливо повів свій загін на село Малі Озерця.

Він ішов попереду, за ним двоє — Сашко Крайнов і Ураз Бузакаров — несли загорнутого в німецьку шинелю комісара Левченка. А за ними йшли партизани. Іноді у Єгора Ярцева знову виникав сумнів щодо чесності Івана Іргізова. Тоді він зупиняв загін і висилав розвідку. Розвідка приходила з добрими вістями, а останній раз прийшла і сказала:

— На паркані Івана Іргізова вивішено білизну.

— Значить, ідемо, — радісно сказав Ярцев, і вже уявив собі, як вони повернуться в свої окопи, як викличуть майора Шилова, як Ярцев подивиться майорові в очі і скаже: «Ганьбу зніміть з нас, товаришу майор». А скільки буде радості у всіх бійців! Більше ні про що не думав Єгор.

Так вони йшли.

Сутеніло. Над болотами вже знялись їдкі тумани і на озеро впали три запізнілі зграї диких качок і десь далеко проревла корова.

По звуку Ярцев визначив, що корова реве по той бік німецьких окопів, на «зовсім нашій землі», значить, скоро і вони будуть у себе «дома». Ось вони вийшли на узлісся і звідси побачили білизну, розвішану на паркані Івана Іргізова. Забачивши білизну, Єгор Ярцев мало

не крикнув, як людина, що довго сиділа в підвалі і побачила сонце. Але стримався. Він підійшов до Левченка і тихо сказав йому:

— Кріпиться, товаришу комісарє, скоро дома будемо,— він ще щось хотів було сказати комісарові, але до нього підбіг зіркий Ураз Бузакаров і, показуючи рукою вперед, промовив:

— Товаришу командирє, гляньте, за парканом коні. Бачите голови й вуха?

Вони вдивились і справді побачили: за високим тином стояли коні.

— Назад! — скомандував Ярцев і заскреготів зубами.—А-а-а. Ми до нього доберемось, до дружка. Передати комісара партизанам,— скомандував він.— Бузакаров, Крайнов, до мене.— І він сам перший упав на коліно, виставивши в напрямі до тину свій автомат.

Поряд з ним упали Крайнов і Ураз Бузакаров, і, як тільки партизани сховались у лісі, Ярцев гукнув:

— Вогонь!

Коні стали на дибки і рвонулись з храпом, з гиготінням. В ту ж мить звідкись праворуч розітнулась безладна, оскаженіла, як на фронті кажуть, «у повітря», стрілянина німецьких автоматників. По цій безладній стрілянині Ярцев визначив, що німці не чекали нападу, що вони самі мали намір заманити його в пастку. Ого! Он як гасають по лісу коні. Он як за

кіньми бігають солдати. Тепер би їх з кулемету. Ярцев став на весь свій богатирський зріст, збираючись пробитись ближче до узлісся, щоб звідти розстрілювати німецьких солдатів, які бігли за кіньми, аж тут його сіпнув за рукав Ураз Бузакаров і сказав:

— Собака. Вівчарка!

Стежкою, низько нахиливши голову, як це робить вовк, переслідуючи свою здобич, бігла велика собака-вівчарка. Вона мчала стрілою, минаючи Ярцева, Ураза Бузакарова і Сашка Крайнова. Вона мчала туди, куди пішли партизани. Ураз Бузакаров підняв було гвинтівку, але Ярцев зупинив його:

— Я. Я мисливець. Я так знімав зайця,— і, приклавшись, вистрелив.

Вівчарка кілька раз перекинулась через голову і впала на стежку.

— Єсть,— радісно сказав Ярцев.

Але в цю мить слідом за першою вівчаркою помчала друга. І другу зняв Єгор Ярцев. Але, коли з села вирвавсь третій собака, він шепнув Уразові Бузакарову:

— Біжи за нашими і попередь. Собаки страшніші за німців. А ще скажи, щоб пробивались через село Люшкіно.

Ураз Бузакаров притьмом кинувся в ліс доганяти партизанів, а Сашко — він це зробив даремно — швидше кішки забрався на сосну

І звідти хотів було пустити чергу по німцях, але тут же його скосила куля. Він упав на землю, як падає забитий глухар,— з важким шумом.

— Сашко! — вигукнув Ярцев, кинувшись до нього, і одночасно помітив, як повз них стежкою промчали четвертий і п'ятий собаки. За якусь хвилину розігнулись один за одним два постріли, і Ярцев зрозумів, що це стріляє Ураз Бузакаров.— Сашко! Сашко! — бурмотів він, кладучи собі на коліна його голову.— Сашко!

Тіло бійця обважніло, голова схилилась, із куточків рота вузьким струменем текла кров, кров потекла з підборіддя на шию, на комір куртки.

— Сашко! — ще раз покликав Єгор Ярцев і заторсав його, як це роблять, коли хочуть розбудити людину від глибокого сну. І, бачачи, що цим не допоможеш, Єгор Ярцев заплавав..

III

Було вже зовсім темно. Вшухли постріли. На селі раптом заговорили німці,— як завжди, голосно. Хтось на когось кричав. Крик наближався, і Ярцев зрозумів, що німці йдуть до сосни. Він підхопив на руки мертвого Сашка і подався в ліс, пробиваючись крізь густий,

темний, переплутаний чагарник. Тіло Сашка здалось дуже важким, і Ярцев подумав:

«Як важчає людина... мертва».

Незабаром він спіткнувся об звалене дерево і рукою намацав схил до яру. Він спустився туди, швидко, маленькою саперною лопаточкою, яку завжди він носив з собою, викопав яму, поклав в неї Сашка і закидав його землею.

Голоси німців наближались.

І Єгор Ярцев пішов, сам не знаючи куди, розуміючи, що він тепер не знайде тієї стежки, якою пішли партизани, що йому взагалі треба кудись іти від німців. І він ішов, перелазив через вітролом, пробирався через лісові балки і тільки, коли вийшов на просіку, раптом пригадав, що покалічений кулею автомат свій він залишив біля сосни. Йому стало моторошно, як було одного разу, ще за дитячих років, коли він відбився від дорослих і заблудив у лісі. Тоді він зібрався на дерево, прив'язав себе вірвовкою і два дні просидів так, тихо-тихо, боючись повернути увагу звіря. Тепер йому було так само страшно без зброї. З ним був тільки наган, але в ньому всього п'ять куль. І він рушив далі, обережно ступаючи по землі, лякаючись скрипіння гілля, подуву вітру. Він ішов, як йому здавалось, в один бік, але коли натрапив на звалену

сосну, розумів, що кружляє на одному місці, наче підстрелений заєць, і розсердився сам на себе на свою розгубленість.

— А ще мисливець, все з голови в тебе вискочило. Пригадай лишень, як бувало відшукував дорогу! Ану! Визнач, де південь, де північ. Ану лишень,— він навіть крикнув на себе і схилився біля густої ялинки, намацавши на ній шар моху. Він знав, що мох росте лише з північного боку. Намацавши його, він визначив північ, зрозумів, куди треба йти, і сміливо пішов в одному напрямку — до свого села Вилка, що було всього за п'ятнадцять кілометрів від села Малі Озерця.

Він сміливо вибрався з лісу в поле і тут спинився. Зовсім недалеко від нього, може, за десять кілометрів, палали заграви. З усього було видно, що то горіло село — широкі заграви лизали небо, викидаючи густі клубки диму; дим був наче від соломи,— значить, горять покрівлі хат.

— Невже наше село? — подумав він і пришвидшив крок.

Але за лісом вже світало. Йти було небезпечно, і він вирішив переждати день в стозі сіна. Залізши в стіг, він зігрівся і міцно заснув.

Прокинувся він від гомону. Обережно розгріб сіно, виглянув.

Дорогою з лісу йшло чоловік тридцять. У кожного за поясом стирчала сокира. Двоє несли пилки. Недосвідчене око вирішило б, що це лісоруби. Але у Єгора Ярцева око було досвідчене, і він побачив, що пилки не загорнуті, а у лісорубів правило — зубці пилки загортати в мішок, або в клоччя. І в жодного лісоруба за плечима не було торбини.

— Еге, та це ж...— прошепотів Ярцев і висунувся з стогу. Він побачив серед «лісорубів» агронома Любіна. — Любін! Степане Єгоровичу! — гукнув він і сам пішов до Любіна, який, уздрівши Ярцева, так розгубився, що не міг і слова вимовити.

— Здрастуйте, товаришу агроном,— сказав Ярцев і глянув на інших; пізнавши в них своїх односельців, він моргнув їм: — Ну-у, За мирну працю взялись? — І одразу ж таки запитав агронома: — А мати де?

— Мати? Катерина Петрівна? — Любін глибоко зітхнув і, показуючи вдалину, на згасаючі заграви сказав: — Бачиш? Це наше село Вилка.

— А мати? Мати де? Ольга де?

Агроном Любін довго мовчав. Мовчали й інші, низько нахиливши голови.

— Де мати? — Єгор Ярцев сіпнув Любіна. Тоді агроном витяг зза пояса сусіда сокиру,

ногтем попробував, лезо і, подаючи сокиру Єгорові Ярцеву, сказав:

— Ось тобі, бери, Єгор.

Все було зрозуміло. Ярцев довго стояв, притулившись до вогкого, росяного, стогу, і знову очі в нього застигли. Дивлячись кудись у далечінь, Любін торкнув його за плече:

— Ольга лишилась, а за матір помститись треба, Єгоре.

Ярцев зморщився і повернувся до агронома:

— В Малі Озерця сьогодні вночі заглянути треба... Дружка одного викликати. Ох, і дружок! А потім підемо, розшукаємо наших. Комісар Левченко там.

І вони пішли. Вони забралися в гущу лісу, переспали там тривожним сном і ввечері, лишивши майже всіх на місті, втрьох пішли до села Малі Озерця.

— Ось у цій хаті живе Іван Іргізов. Ви ж, товаришу агрономе, по-німецькому вмієте балакати. Забули? Нічого. Тон дайте. А ти,— звернувся Єгор Ярцев до другого супутника, діловода колгоспу Борисова,— за перекладача будеш. Перекладатимеш, що цей пан німець,— показав він на агронома,— хоче пробратися до партизанів, через те й одягся у селянське. Викличте дружка мого на вулицю та до річки його.

Борисов підійшов до хати, стиха постукав. Відчинилось вікно. Виглянула баба. Голосно вилаялась.

— І чого претесь вночі? Мій спить.

Любін щось забурмотів, наслідуючи німецьку вимову. Борисов переклав:

— Пан Вольф хоче бачити Івана. Партизани йому потрібні. І я тут ні при чому: самого силою...

Баба було забурчала, але Іван Іргізов уже був на ганку і впевнено говорив на ходу.

— Можу. Дорога до них мені знайома... Аджеж я, аджеж я, ех, аджеж я такий, я з льоту птицю піймаю,— почав хвастати він.— Я служу. Вчора прийшов один і каже, проведи мене в село Відрадне...

Іван Іргізов бурмотів, ідучи попереду всіх, але біля Чорної річки, там, де переправа на другий берег, він ніби закам'янів, завмер: перед ним стояв, тримаючи в руці сокиру, Єгор Ярцев.

ВБИВСТВО КАТЕРИНИ

I

Її знали всі і не тільки в себе на селі Вилка, але й у районі. Вона була жінка росла, рожевощока, сильна, і, головне, у неї був живий, сприйнятливий розум і чисте, благодне серце: Катерина ніколи і ні перед ким не кривила душею.

— Катерина в нас богатир-баба, — казали про неї, — на роботі в полі — перша, та вже коли й на зборах сказати треба, скаже так, що й діватись нема куди.

— Вогонь-баба.

І справді, коли вона виступала, то голос її гримів, і тоді вже бережись той, хто крутив: засоромить будького, чи то рядовий колгоспник, чи представник влади.

Ось чому іноді місцевий агроном Любін, людина дуже тиха, відкликав її набік і пошепки говорив:

— Катерино Петрівно! Талант у вас великий! Ви від землі людина, і мозок у вас, як чудесний чорнозем: засівай на ньому — плоди будуть. Але...— і переходив на «ти»,— але чого ти гримаєш завжди і попереду скрізь прешся? Що тобі більш над усіх треба?

— Більше,— відповідала Катерина.— У мене три сини і чотири дочки.

— Ну, дивись,— бурчав агроном і, трохи зігнувшись, ішов від неї геть, а вона кидала йому вслід:

— Правда завжди собі дорогу проб'є! Це запам'ятай, товаришу агроном.

І коли багато хто з чоловіків, в тому числі і три сини Катерини, були покликані в армію, то голова колгоспу (його теж покликали), за згодою всіх колгоспників, урочисто заявив:

— Тобі за всіма правами головою бути! Тримай міцно прапор цей, Катерино Петрівно! Відтоді Катерина вела колгосп.

— Теж... вибрали,— сказав агроном Любін, — їй би дітей плодити!

— Теж... агроном,— так само жартівливо казала про нього Катерина,— йому б на балабайці грати.

Але коли виходили на роботу, вони мимохит'я тяглись один до одного. Любін не вмів говорити з колгоспниками. Катерина не знала

того, що знав агроном Любін, і через те завжди радила колгоспникам:

— Не дивіться, що в нього! рученята дівчачі. Голова вчена: він у полі чарівник повний і його слухайте.

Одного похмурого ранку в село Вилка увірвалися німці. Війська пройшли праворуч, лишивши на селі сорок солдатів і одного пана Кляуса. Цей самий Карл Кляус, хльостаючи нагаєм по своїх жирних литках, обійшов господарство колгоспу, довго вдивлявся в поля, а потім, прищмокнувши язиком, щось сказав перекладачеві,—сіренькому, вихрастому і верткому Нейманові.

Нейман завертівся дзигною перед Кляусом і, повернувшись до Катерини, яка щойно вийшла з комори, тукнув:

— Панові Карлу Кляусу все це — поля, ліси, річка — все дуже подобається.

— Ще б пак!..

— Йому, знаєте, обіцяли двісті гектарів землі з робочими, тобто з росіянами, заробляти будете.

— Ну, що ж, обіцяного довго чекають, — посміхнулась Катерина.

— Так, так. Йому все це дуже подобається, — вигукнув Нейман.

Катерина мовчки пішла на село. Серце боляче стискалось, здавалось, воно сходить

кров'ю. Дійшовши до правління колгоспу, вона присіла на дубки і стиха проговорила:

— Он якому мерзотникові дістануться труди наші,— і тут же, розправивши плечі, пішла з хати в хату, стукаючи у вікна, викликаючи хазяїв, передаючи їм: на роботу не виходити.

Ввечері всіх мешканців села Вилка зігнали до правління колгоспу. Їх оточили озброєні солдати. На ганок вийшов все той же чепурун Кляус, а з ним перекладач Нейман. Карл Кляус довго дивився на колгоспників, з посмішкою на устах, потім розвів руками і щось сказав Нейманові. Той швидко заговорив:

— Пан Карл Кляус дуже жалкує, що не знає вашої рідної мови. Він вас усіх дуже любить і любити буде. Але треба працювати. Треба хліб молотити, зсипати в комору.

Колгоспники мовчки дивились в землю. І в цьому мовчанні сполохом прогрімів голос Катерини:

— Еге ж любить, як вовк овець, але ми ж не вівці.

Нейман переклав слова Катерини. Тоді Кляус аж затрусився, лице почервоніло. Потім він вдавано посміхнувся і щось наказав солдатам. Ті негайно підкинули гвинтівки, з двору вистукали кулемет. Агроном Любін, щоб відвернути загрозу, крикнув:

— Хліб? Звичайно, хліб молотити треба.

Хто відмовився від цього? І навіть Катерина Петрівна...

Кляус махнув канчуком. Солдати опустили гвинтівки, кулемет закотили у двір. А Кляус, ледве торкаючись долонею до долоні, заплескав, схвально киваючи агрономові Любіну. І в цю мить агрономові Любіну стало так погано, ніби він ударив дитину.

Але ранком на роботу все одно ніхто не вийшов. Ще ввечері, коли розходились з зборів, Катерина підійшла до агронома і, розхитуючись, ніби маючи намір ударити його в обличчя, сказала:

— Плюнути тобі межіочі? Мало. Кисляк!

— Катю, Катрусе! — агроном торкнувся її дужих плечей, і було видно, як руки тремтіли у нього. — Та ти що, хочеш, щоб вони дарма нас на багнет підняли? Треба думати, як викрутитись. Що робити? Наказуй!

— Палити! Хліб в скиртах палити. Ти не підеш палити, вони підуть, — показала Катерина на народ. — Вони не підуть, дівки мої підуть. Дівки не підуть, сама піду і хліб спалю.

З нею погодились усі.

Карл Кляус зрозумів, що все залежить від Катерини, і ввечері пішов до неї, так само посміхаючись, цілком упевнений, що йому вдасться зломити цю «непокірливу даму».

Катерина не здивувалась цьому візиту: вона

чекала на нього і через те ще вчора сказала своїм дочкам, щоб вони сховались у лісі. І вона зустріла Кляуса, готова на все.

Перекладач Нейман сказав:

— Карл Кляус просить хліб молотити.

— Ми самі знаємо, що нам треба робити з нашим хлібом, — відповіла вона.

Кляус розлютувався від таких слів. І Нейман знову переклав:

— Пан Карл Кляус сказав, що земля вашого села, поля, ліси, хліб в скиртах, у коморі, худоба і все, все — належить йому: йому все це подарував фюрер Гітлер.

— Нехай він сам спочатку посіє, заробить, а потім вже дарує, — відповіла Катерина і одвернулася до вікна.

Кляус нервово ляснув нагаєм по своїй жирній литці, потім несподівано розмахнувся і на відліг вдарив по обличчю Катерину. З щоки приснула кров. Кляус вискочив з хати і на вулиці крикнув перекладачеві:

— Підкорити! Не вбивати, а підкорити! Підкорити, а потім убити.

І за якусь годину до Катерини знову прийшов Нейман в супроводі двох солдатів. Він поклав на стіл аркуш паперу, сказав грубо.

— Ей, ти! Остюк. Підпиши. Більш від тебе нічого не потребується.

Катерина прочитала. На аркуші паперу було написано розпорядження колгоспникам, щоб вони виходили на роботу.

— Не я писала грамоту, не я підписуватиму.

— Тоді погано тобі буде. Соромно буде.

— Чому ж мені соромно?

— Ти мати, і я знаю, в тебе дочки є.

Катерина тихо зойкнула, присіла на стільчик і, зажурено дивлячись у вікно, подумала: «Чи то ж то встигли вони, мої дівчатка, втекти».

— Підпиши й годі, — Нейман підсунув їй папірця.

Катерина взяла папірця і знову глянула у вікно, думаючи все про своє. О, коли б тільки вони втекли, як би вона розправилася з цими нелюдами.

Нейман бачив, що діється з Катериною, і став ще більш нахабним. Він підійшов до Катерини, поплескав її своєю в'ялою рукою по плечу.

— Е-е-е! Що тобі якийсь там хліб в скиртах? Дочки дорожче над усе в світі: ти мати. Адже я теж батько, і для мене дорожче над усе в світі діти мої. Так то. Підпишись. Бо дочки твої кинуть шанувати тебе!

У Катерини закипіло серце:

— Наші дочки навчились шанувати чесних людей і ставитися з презирством до боягузів,

особливо до такої ось погані, як ти, — і, зібгавши аркуш паперу, вона кинула його межі очі Нейманові.

— А-а-а, скажена! Роздягти її! — крикнув він солдатам. — Роздягти й вигнати на вулицю.

Солдати були, видно, досвідчені: дарма, що він гукнув їм це російською мовою, вони кинулись на Катерину і зірвали з неї одяг. Вони хапали її брудними лапами, вивертали їй руки, щипали її, били кулаками в груди. А коли хвиля густого волосся з голови впала на оголену спину, Нейман підпалив їх.

— Як судака зжарю, — крикнув Нейман.

Катерина, міцно зціпивши зуби, мовчала.

Вночі раптом на селі почули надривний крик. Крик цей вирвався з хати Катерини. Він пронісся морозяної ночі вулицею, підняв на ноги стривожених людей. Люди вибігали з хат, прислухались до криків Катерини, погрожуючи кулаками, тихо вимовляли.

— Катують. Катерину катують. Ех, ти!

Без будьякої команди, тоді, коли крики Катерини вже вщухали, село безшумно підвелось — жінки, чоловіки, старі, діти, — і всі сховались у лісі.

Туди, в густий ліс, вдосвіта агроном Любін і діловод Борисов принесли закутану в одіяло, мертву Катерину. Її було забито багнетом

у живіт. Волосся на голові було спалене, а на правій щоці з'явився шрам від удару канчуком.

Тут під березками викопали їй могилу.

Хтось збив труну. У труну Катерину поклали мовчки, без сліз; мовчки без сліз опустили труну у могилу і засипали землею.

Агроном хотів було сказати щось величне, щоб кожного пройняло до глибини душі, але, глянувши на людей, зрозумів, що їм багато говорити не треба, і проказав лише кілька слів.

— Убили! Якою кров'ю розплатяться вони?!

Після цього всі, взявши кожен жменьку землі з могили Катерини, рушили через густі ліси, через болота туди, до своїх братів, сестер, синів...

Виглянуло сонце. Розтопило золотаві, замерзлі сережки на березах. З сережок почали падати краплі, і, здавалось, березки плачуть над могилою Катерини.

А вночі в село Вилка заскочили, на чолі з агрономом Любіним, партизани, озброєні гострими сокирами, і вирубали німців. Потім з усіх країв підпалили село і зникли.

ЛЮДИНА НА ГОЛІЙ ЗЕМЛІ

I

Фронт стелувався,— німці покотились, кидаючи озброєння і спустошену землю. Звичайно німці дуже міцно тримались за села, міста, висоти, а тут покотились нестримною лавиною. Незабаром знаменита висота Н., яка протягом тридцяти шести днів не раз переходила з рук у руки, лишилась позаду. Коли висота остаточно була взята, в одному окопі ми знайшли на стіні напис ламаною російською мовою: «Товариші. Бийте в морду Гітлера та його банду». З цього напису всі здогадалися, що передові, оскраженілі загони Гітлера знищені, що з тилу він викликав тих, на кого не зовсім надіявся. Посміхнулись ми і пішли переслідувати ворога, забираючи в нього наші поля, наші ліси, наші села, міста,— і міста, села, поля, ліси, досі хмурні, затаєні, раптом стали радісними, близькими.

Майор Шилов сьогодні вирішив проїхатись вздовж лінії, побувати в полках, дивізії, побачитись зі своїми фронтовими друзями.

— Я тільки візьму з собою Ураза Бузакарова. Люблю цього юнака,— сказав він.

— Чому він став такий мовчазний, Ураз?

— Нудьгує. Відтоді, як втратив Єгора Ярцева. Дивний хлопець: відвертий, нелукавий.

— До речі, чи є у вас відомості про Єгора Ярцева та Левченка?

Майор розвів руками.

— Знаю, що по той бік орудує загін партизанів. Судячи з сміливих наскоків і деяких відомостей, дим загоном керують такі люди, як Ярцев і Левченко. Але це тільки моя здогадка. Я думаю, коли б вони були живі, то, напевне, якось би нам дали знати про себе.

У машині Ураз Бузакаров сидів поряд з майором. Ураз був похмурий, весь час тривожно оглядався на всі боки, а коли під'їхали до Чорної річки, він трохи підвівся і проказав:

— Ось тут... Ось тут, товарищу майор, ми тоді переходили з товаришем Ярцевим. Тоді на річці ще не було криги, і ми її перепливали. Ох, і холодна вода була, дуже холодна, вона нас, наче вогнем, пекла. Ось тут..

Майор повернувся до нього і, поклавши руку йому на коліно, тихо сказав:

— Уразе. Знайдеться ваш друг. І не ду-

майте про нас погано: ми всі віримо вам і знаємо, коли б треба було вмерти за Ярцева, ви вмерли б. Знаємо.

Ураз пильно подивився в очі майорові і теж тихо проказав:

— Я не залишив його. Він наказав мені наздогнати партизанів, які на руках несли комісара Левченка. Він сказав мені, щоб я попередив про собак. Німці випустили на них собак-вівчарок. Вони такі... наче вовки. Я кинувся слідом за партизанами і тут побачив, як стежкою мчали два собаки. Я підкинув гвинтівку і один за одним уклав обох. Потім я наздогнав партизанів. Я їм сказав все, що мені було наказано. Потім я підійшов до комісара Левченка і попрощався з ним. Попрощався і кинувся назад... і вже не знайшов товариша Ярцева.

Він ще довго розповідав нам про те, як переправився через лінію фронту, і з усього було видно, якась то думка запала на серце Ураза Бузакарова: він боявся, що йому не вірять, і це мучило його, — але більше мучило інше — те, що він втратив свого друга.

— Нічого. Ви не ображайте нас, ми вам віримо, Уразе, — сказав майор.

Тоді Ураз простяг руку і тут же опустив її, певно, вчасно пригадавши, що він рядовий

боець, а Шилов командир полка. Але Шилов посміхнувся і сам простягнув руку.

— Будь здоровий, Уразе,—сказав він.

II.

Злий вітер носить ся по спотворених, трохи присипаних білявим снігом полях. Поля спотворені вибухами снарядів, мін, окопами, но-рами, протитанковими ровами, воронками від фугасних бомб.

На пагорку село. Берези обвуглились, стали чорні. Села, власне, нема, стирчать тільки рештки напівзруйнованих димарів, та на одній обвугленій березі висить леміш від старого плуга. Це клепало. Воно щоранку оповіщало селян, що дорослим час за роботу, малим — до школи. А ввечері гуло воно і кликало людей на відпочинок. Ото й усе, що лишилось від села... і носить ся цими спустошеними, зруйнованими місцями злий, холодний вітер, і скрипить обвуглена береза.

Шилов з супутниками іде вулицею, якщо все це можна назвати вулицею. По обидва боки купи руїн, під ногами весь час попадають уламки снарядів, гільзи, поламані колеса, погнуті німецькі каски... А он, трохи осторонь, в яру — довгий ряд хрестів. Майже на кожному хресті, наче голова, стирчать почорнілі, погнуті, побиті кулями німецькі каски.

Майор Шилов стоїть на горбі. Вітер шматує на ньому сіру шинелю. Шилов дивиться на сплюндровані поля, на яр, усіяний хрестами, на продимлені берези.

Майор щось хотів сказати, але в ту мить з щілини показалаась голова людини і миттю сховалась. Він тільки і встиг помітити, як злякано блиснули очі. А те, що обличчя все заросло сплутаним волоссям, що на голові у людини якась саморобна шапка — не то з мішка, не то з брезенту, — це розгледів вже потім.

— Хто там? — спитав Ураз і загородив собою вихід із щілини.

Відповіді не було.

Ураз взявся за гранату.

Засвистів вітер і заскрипіла обвуглена безреза — жалісливо і тужливо.

— Хто там? — нахилиючись, гукнув Ураз.

І от із щілини почувся глухий, придушений дитячий писк, потім знову появилась голова, і тільки тоді помітили, що лице у людини поцятковане зморшками і одно око косить. Людина відхилила руку з гранатою Ураза і, вся придушена, прибита, стояла перед ним, розгублено відкривши рота, і раптом закричала, ляскаючи себе долонями по худих боках:

— На... на... наші! Е-е-! Наші-і! — і, повернувшись, ще дужче крикнула вбік попилиць: — Наші-і-і! — Вже не знаючи, що ро-

бити, він стрибав коло нас, обмацував нас і, захлинаючись, радісно приказував:— А я думав те... А це наші... На-а-аші-і! Бач! Наші-і!

— Та ви хто? — обірвав його Ураз.

— Я? Та я ж... хазяїн двору,— він показав рукою на попелище і знов якось весь згас, промовивши ледве чутно: — Двору! От тобі й двору. Ні прикорня, ні двору... От тобі й маєш,— і людина закуталась в поли драного піджачка, трусилась від пронизливого вітру і хвилювання. — Аджеж у мене... теж син, Пшенцов. Рихметик був. Бувало, як що, все село до нього — лічи, Васько! Він раз, раз і готово. Це коли маленький був. А потім он де вчить людей,— у Москві. Он де. Професор. Син-то мій... Радянська влада йому шлях, доріженьку вказала — ось хто. А тут приїшли: «Міняй радянську владу на німецьку». А як же? Влада. Бач, яка вона та влада,— він розлютовано тикнув рукою в попелище. — Жили ми, будували. Горбом своїм будували, а вони прийшли й спалили. От тобі й німецька влада.

Майор Шилов ступнув до нього і, стиснувши його в своїх обіймах, міцно поцілував. Потім одвернувся, сказав:

— Вітер який,— і крадькома змахнув сльози.

Пшенцов деякий час стояв, здивовано дивлячись на Шилова, і весь раптом розквітнув:

— Цілується. Ото маєш. Цілується. Бач, який. Та це ти за що мене?

Шилов розповів, що він знає Пшенцового сина математика, професора. Він змовчав тільки про те, що кілька місяців тому, під час бою за висоту Н., політкерівник Пшенцов був поранений і помер. Про це Шилов не сказав, а просто ще раз підійшов до батька Пшенцова, обняв його і ще раз поцілував.

Пшенцов, певно, щось відчув. Він довго дивився на Шилова і тихо сказав:

— Листа щось давно від нього нема. А втім, ми ж під німчурою були два з гаком місяці... може, лист де й є. А ви ось що, чого на холоді? Ходіте лишень до мене в хату,— і тут же схаменувся.— В хату? А хати й нема... А там темно,— показав він на щілину.— Ми ніби люди на голій землі. Он воно що. Ну, та нічого. Проженемо звіра і знову — давай тільки. Збудуємо.

Поки точилась розмова, звідкись почали збиратися люди. Вони підходили боязко, але як тільки побачили, що приїжджі не чужі, одразу ж очі їм засяяли і хтось зітхнувши показав:

— Нарешті! Нарешті, наші прийшли. І чого тільки тут не творилось без вас.

— Курятину любили вже так... Як курку побачать, так одразу цап її і в казанок, горілки дістануть і лопають.

Пшенцов розкрив поли піджачка, ніби йому стало дуже жарко, і ступив до щілини. — Ну, та нічого. Духом не падаємо, — це й є наш головний козир. Живемо! Одна курка на все село вціліла, а ми живемо. Петько! — гукнув він в щілину. — Ану лишень, покажи красуню нашу, ану!

Із щілини видрався хлопчик років шести-семи, теж весь обідраний, з переляканими очима. Він тримав на руках строкату курочку. На шиї у курочки блакитненька стьожечка, такі ж стьожечки і на ногах. Хлопчик ще не встиг підійти до нас, як його оточили хазяї спалених хат, і курочка пішла по руках. Її гладили, її називали найласкавішими іменами.

А Пшенцов, весело посміхаючись, розказував:

— Бач, яка розумна. Врятувалась. Тільки розвидниться — в поле бігала, а як вечір, так до мене в щілину. Розуміє: мовляв, в руки німцеві не потрапляй — з'їсть. Одна на все село лишилась. На розвід нам. Ех, ти, розумненька, — і він погладив курочку.

І люди знову називали курочку найласкавішими іменами. Тільки одна жінка, заклавши долоні під пахви, стояла осторонь. З виду їй було років двадцять п'ять. Густі її брови були трохи насуплені, а спід них дивились великі карі, нудьгуючі очі. На щоках грав

густий рум'янець, такий густий, що, здавалось, ось-ось він залле все обличчя. Та й від усієї її постаті линуло щось хороше, материнське.

Вона підійшла до майора Шилова, посміхнулась, і обличчя її стало ласкавим, принадним, простим.

— Дивлюсь на вас і пізнаю, нібито ви товариш Шилов?

— Він, — відповів Шилов, — він.

Тут всі повернулись до Шилова.

Жінка простягла йому руку, міцно потиснула її:

— Спасибі вам хочемо сказати... Я ще хочу спитати вас, де Єгор? Ну, Ярцев Єгор?

Ураз Бузакаров кинувся до неї і закричав:

— Ольга? Еге? Ольга? Еге? Єгорова любя? Еге?

— Дружина, — ласкаво відповіла Ольга. — Тепер — дружина. Ти що?

Майор Шилов одвів її вбік і кілька хвилин про щось говорив з нею.

Потім гості попрощались з усіма, сіли в машину і поїхали... І ще довго, довго з шляху бачили вони погоріле село, обвуглені берези, напівроздягнених людей, які шулились від холоду.

— В окопи. Додому, — сказав майор Шилов. — Мститись треба.

ЖИТТЯ

I

Гур'єв — це піски, це — високі, аж чорні зелені трави, це широченні простори, скільки оком глянеш. І пасуться серед соковитих трав скакуни — башкірської, калмицької породи, і ходять гладкі отари корів.

Звідти, спід Гур'єва, прийшов трохи косоокий Ураз Бузакаров, що народився в вісімнадцятому році. Він дуже погано говорив російською мовою, але в нього був допитливий розум, невичерпна енергія і величезна жадоба перемагати.

Коли йому тільки но минуло сім років, батько, за прадідівським звичаєм, підсадив його на неосідланого коня, оперішив коня і пустив у степ. Кінь зірвався з місця, немов шалений, і помчав піщаними дюнами, розрізаючи високі трави, прагнучи скинути з своєї спини недосвідченого вершника. Але Ураз,

наче кліщ, вчепився коневі в гриву і тримався доти, доки кінь не примчав до табуна таких же швидконогих скакунів. Тут чабан зняв Ураза з коня і сказав:

— Міцний будеш. Справжній мужчина.

Ось такий він — міцний, справжній мужчина — і прийшов до полку майора Шилова. Ураз попросив, щоб його допустили до кулемета.

— Степ наш дає нам добре око, — сказав він. — Дуже добре око. Ви бачите, що робиться он там на далекій галявині? Ні? Не бачите? А я бачу. Степ вчить око далеко бачити.

Незабаром він добре засвоїв російську мову. Коли він ішов з занять, або вільним часом виходив на узлісся, щоб звідти глянути в далину, йому обов'язково гукали:

— Ураз. Заходь до нас. Розкажи щонебудь, або пісню заспівай.

І він розповідав про море, про піщані бурі, про те, як треба ловити рибу, як навчати коня, або співав своїх пісень, сумних і вразливих. Одного разу він розповів, як розвіялась його мрія. Він вчився. Закінчив десятирічку і думав поступити в Астраханський рибний інститут.

— Я люблю ловити рибу. Не вудочками, ні. А неводом. О-о! Риба в неводі, наче каша: кинеш палицю, палиця стирчить, не тоне. А яку пісню ми співали! Слів небагато, зовсім

мало: «Ану наша, наша гей». Всі слова. Тільки кожен співає у свій такт. Один співає «Ану», другий — «наша», третій — «гей». І виходить, як море. Каспій! Це таке море. Такого моря більше на землі нема.

— Авжеж, нема,— заперечили йому.

— Нема. Такого більше в світі нема. Воно дуже красиве, коли тихе... Воно ласкаве. Особливо коли сонце сідає за воду. Але коли буря — тоді тримайсь, розкидає по кісточках. Он, яке море!

Ураз Бузакаров у боях був вже кілька разів поранений, але ніколи не залишав свого кулемета. Зовсім недавно під час бою його було поранено в ногу. До нього підбіг сусід кулеметник і сказав:

— Ураз, давай я тобі чобіт зніму.

— Якщо ти будеш знімати мій чобіт, твій кулемет лишиться сиротою,— відповів Ураз.— Ні, ти строчи, а я відповзу в лісочок і там сам зніму чобіт.

Ввечері після бою до нього зайшли його товариші. Йому принесли вареної баранини — улюблену страву. Ураза хвалили за витримку, за хоробрість, але він сказав найпростіше:

— Що ж, батьківщину боронив, себе боронив. Я не хочу вмерти, батьківщина не хоче вмирати, і я буду боротись.

Але найсильніший бій був сьогодні!

Сьогодні вдосвіта німці, закріпившись на селі Велике Дно, прикриваючи собою частини, що відступали, несподівано пішли в атаку. Чи то їм розвідка донесла, що в полку майора Шилова не так уже багато живої сили, чи то їм було наказано «маневрувати», тільки раннім ранком зза села почувся гуркіт і безладна стрілянина автоматників. Незабаром майорові Шилову стало відомо, що ворог ринув не з правого боку, звідки чувся гуркіт, а з лівого, де було зовсім тихо. Ворог обдурював, перехопивши засіб Шилова.

Діставши наказ, Ураз зайняв місце на узліссі і, не зважаючи на те, що було ще майже темно, він своїм зірким степовим оком розгледів гуркотливого ворога і відкрив по ньому кулеметний вогонь. І німці замовкли. Але незабаром по тому узлісся, де засіли Ураз Бузакаров та його приятель, німці відкрили шалений мінометний вогонь. Вогонь косив дерева, рвав їх з корінням, земля здибилась і сипалась на кулеметників, наче з вулкана. Було бажання — страшне, неподоланне бажання перебігти з кулеметами на інше місце, бодай он туди, до рівчака, де було тихо і де — це теж було ледве помітно — вітер колисав чагарник, сивий від паморозі.

— Наказ,— сказав Бузакаров,— наказ командира треба виконувати точно, інакше ми

можемо врятувати себе, але загубимо товаришів своїх. За виконання наказу нехай вогонь мінометів розтерзає мене, але я не рушу з місця,—і знову пустив чергу по невидимому ворогові, угадуючи по слуху, що ворог он там — попереду, за рівчаком.

І раптом Ураз Бузакаров побачив, як зліва від нього, перебираючись через яр, припадаючи до землі, до посивілих трав, повзли люди. По касках в темряві було важко розпізнати, хто це — наші чи вороги. Але в Ураза Бузакарова око гостре, і він гукнув своєму приятелеві:

— Вогонь!

І в ту ж секунду звідти, від яру, почулись голоси:

— Свої, свої! Не стріляйте!

— Справді своїх переб'єш, — попередив Ураза приятель.

— Вогонь! — люто закричав Ураз і пустив чергу з свого кулемета.

Тоді ті, хто повз від яру, скочили і з криком «ура» кинулись вперед. Але в Ураза Бузакарова не тільки зірке око, але й гостре вухо. По звуках він визначив, що це «ура» кричать німці.

— Вони кричать «ура», — сказав він своєму приятелеві, — так давай примусимо їх кричати

«караул»,— і тоді два кулемети почали косити ворога.

Вороги стенулись, побігли, розмахуючи руками, кидаючи гвинтівки, а два кулемети косили їх, кидаючи на землю.

— Ого! Давай, давай! Давай, голубчику,— схвально засміявся Ураз і тут же побачив, як зовсім недалеко від нього розірвалась міна.— По нас. Пристрілялись,— і Ураз хотів було відкотити свій кулемет, але не встиг: поряд з ним розірвалась одна міна, потім друга... і от шквал землі одірвав його від кулемета, кинув вбік. Ураз відчув, як в очах йому позеленіло, руки вчепились в землю — в посивілі обмерзлі трави, а губи самі собою пожадливо хапали сніг.

II.

Увечері Ураз лежав у госпіталі. Він був поранений осколком в спину, в хребець. За ним доглядала лікар Антоніна Маленька, і йому були приємні дотики її маленьких, але чіпких рук.

— Ураз,— сказала вона.— Ви знаєте, сьогодні сюди прийшла Ольга — дружина вашого приятеля Єгора Ярцева. Вона хоче працювати у нас в госпіталі. Ви не забули свого друга Ярцева?

Антоніна Маленька знала, що з пораненими завжди треба говорити про найдорожче для них.

— Ага, ага! — сказав Ураз і хотів був підвестися, але біль у спині прикував його до ліжка. — Ви покличте її до мене, — і Ураз посміхнувся. — Я зберіг листівку. Ольга якось прислала її товаришу Єгору, і я, коли ми залишили окопи, розшукав листівку в бліндажі Ярцева і от взяв з собою.

Тим часом до палати зайшли два чоловіки. Один з них бородатий, другий голений. Бородатий чоловік вів під руку голеного, як іноді ведуть сліпого. Обидва вони стали на порозі, і голений, чомусь повернувши голову в зовсім протилежний бік, проказав:

— Здрастуй, Ураз Бузакаров! Здрастуй!

Антоніна Маленька ще не встигла розгледіти гостей, як Ураз крикнув:

— Левченко! Товариш комісар Левченко!

— Здрастуй друже, Ураз Бузакаров, — сказав і другий бородатий. Посадивши Левченка на стілець, він підійшов до Ураза і, ставши на коліна, міцно поцілував Ураза в губи, — так цілує брат любимого брата.

Ураз голосно, по-дитячому, засміявся.

— Ніс, ніс! — вигукував він, не в силах стримати сміх. — Ніс! Антоніна Маленька... ви

дивіться, в цій бороді ніс Єгора... Друга мого Єгора Ярцева...

І вони всі близько стали біля ліжка Ураза Бузакарова. І знову чомусь Єгор Ярцев взяв під руки комісара Левченка і підвів його до столу.

Чи не осліп він? — подумав Ураз і подивився в його очі.

Очі Левченка були свіжі і навіть трохи заволожені сльозами. Коло нього стояла Антоніна Маленька, і пальці її (аджеж любов людини можна пізнати по її пальцях) — маленькі, але пружні пальці, повзали по його плечу ніжно і м'яко. І по цих пальцях Ураз догадався, що Антоніна Маленька любить Левченка зовсім не так, як вона любить всіх.

— Ну, поцілуйтесь, — сказав він. — Поцілуйтесь, я прошу вас.

Левченко своєю рукою провів по лікті Антоніни Маленької, і знову Ураз по його пальцях визначив, що все почуття своє Левченко передає Антоніні Маленькій. Ось пальці потяглись вище, добрались до плеча, потім пройшлись по обличчю Антоніни, потім обхопили її шию.

— Тоню! Люба моя Тоню... Я бачу тебе, — тихо промовив Левченко.

Двері в палату рвучко відчинились, і на порозі з'явився майор Шилов. Він був у своїй

постійний, пробитий кулями шинелі, веселий, радісний. Вже на порозі він гукнув:

— Вітаю братів моїх!

Він ступив вперед і запнувся. Було дивно: він чекав, що Левченко підведеться з стільця і, як Єгор Ярцев, кинеться назустріч йому. Але Левченко тільки повернув голову на привітання, потім встав і, не відпускаючи від себе Антоніну Маленьку, ступнув чомусь в інший бік. І тут майор Шилов зрозумів, що його друг комісар Левченко сліпий. Він сам підійшов до нього, глянув в його зволожені очі і, обнявши його, поцілував.

— Васю! Любий мій, сердечний мій друг, Васю!

— Еге. Он як. Бачать тільки руки,— і, простягнувши руки, Левченко охопив ними маленьку Антоніну.

— Били його... німці... Аджеж ми його зняли з гойдалки... Ми його зняли, а через два дні він осліп,— пояснив Ярцев.— Але ми потім їм за очі нашого комісара дали жару,— додав Ярцев, забираючи в кулак свою бороду і посміхаючись молодими очима.

Левченко теж посміхнувся. Він простяг праву руку і, обмацуючи нею майора Шилова, тихо проговорив:

— А ти все такий же, друже мій. Правда, від тебе дужче пахне порохом.

— Та й від тебе ним пахне,— відповів майор.— Чув і знаю, що ви робили з своїм загonom партизанів там, у тилу. І знаю не тільки я. Батьківщина знає про ваші діла.

Вони сиділи в палаті біля ліжка Ураза Бузакарова і наперебій розповідали про те, як жили ці місяці, як бились, що відчували, як просувались вперед. Антоніна Маленька сіла на підлогу, поряд з Левченком і, поклавши свої руки йому на коліна, дивилась йому в вічі — ніжно, любовно. А Левченко розповідав свою історію.

І ось у палату увійшла Ольга.

Вона стала на порозі, не причинивши за собою двері. Здавалось, вона хитається і ось-ось упаде. Єгор Ярцев кинувся до неї і обняв її.

— Любий,— тільки й вимовила вона.

І вони обое вийшли у прочинені двері.

А ті, хто лишився в палаті, ще довго через вікно мовчки дивились на те, як Єгор і Ольга перейшли двір і зайшли в дальню хату.

